

valamint a Kolozsvári Királyi Líceum diákságának vallási és származási összetételét hasonlítja össze (*Nem katolikus diákok a királyi jogi akadémiákon 1777 és 1850 között*).

A konferencia előadásainak szerkesztett változata alkalmas arra, hogy részben összefoglalja a reformációtörténet peregrinusainak tevékenységét, részben felhívja a figyelmet olyan területekre, személyekre, forrásokra, amelyek tanulmányozása a további kutatásokat is új szempontokkal gazdagíthatja.

NÉMETH S. KATALIN

Exportgut Reformation, Ihr Transfer in Kontaktzonen des 16. Jahrhunderts und die Gegenwart evangelischer Kirchen in Europa, Hrsg. Ulrich A. Wien, Mihai D. Grigore, (Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz, Beihefte 113.) Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 2017, 486 p.

Hol húzódtak az európai reformáció határai a 16. században? Milyen kapcsolatok alakultak ki a protestantizmus központi (elsősorban német) területei és az úgynevezett „perifériák” között? Hogyan fonódott össze politika és egyház a reformáció „külsőterületein” és úgynevezett „kontaktózáiban”? Egyáltalán lehet-e beszélni centrumról és perifériáról a 16. századi reformáció vonatkozásában?

Ilyen és ehhez hasonló kérdésekre keresett választ az a közelmúltban, Nagyszébenben, német és erdélyi intézmények szervezésében megrendezett többnapos konferencia, melynek megszerkesztett, kibővített és strukturált anyagát is újragondolt anyaga mostanában öltött könyvformát Göttingenben, a reformáció 500 éves évfordulójának egyik reprezentatív német kiadványaként. A kötet igazi nemzetközi (egyszersmind félreérthetetlenül német) vállalkozás. Brit, dán, holland, francia, német, osztrák, szlovén, horvát, lengyel, román és nem kisszámú magyar egyháztörténész és kultúrakutató fogott össze, hogy egy kézikönyv értékű tanulmánykötetben válaszoljon a konferenciaszervezők, szerkesztők (és persze az olvasók) kérdéseire.

A könyv készítése közben merült fel – eredetileg lényegében viccként – a szellemes, ironikus, ám lényeglátó főcím, mely végül a borítóra került (*Exportgut Reformation – A reformáció mint exportcikk*), és amely mintegy összefoglalja a kötetben felmerülő valamennyi problémát. (Itt jegyzem meg, hogy a vastkos könyvnek csak az első 286 oldala foglalkozik a kora újkorral, a további 200 oldal az európai protestantizmus aktuális kérdései tárgyalja – erre a könyvrészre ebben a recenzióban nem térek ki.)

Egy a Brit-szigetektől induló, Dánián, az észak-német területeken, Szilézián, Felső-Magyarországon, Erdélyen, Horvátországon, Szlovénián, Svájcban át Franciaországig húzódó óriási kör mentén zajlanak a könyvben tárgyalt egyházi, kulturális és politikai események. Eltekintve az egyes tanulmányok tartalmi ismeretétől, inkább azokra a legfontosabb problémákra szeretnék most összpontosítani, amelyek újra meg újra előkerülnek a könyvben. Azon beszédanyagok köré rendezem mondandómat, amelyek összekötik, nem pedig elválasztják az imént felvázolt kör mentén elhelyezkedő térségeket, országokat, nemzeteket.

A perifériák és kontaktónák fogalmát többen is igyekeznek meghatározni. Az osztrák *Alfred Kohler* bevezetőjében gondosan áttekinti a skandináv, svájci, délszláv, erdélyi, sziléziai perifériák protestantizmusának fejlődését, kitérve némiképp az olasz reformációra is, ami viszont magában a könyvben kevés helyet kap. A nyelvek, kultúrák, politikai rendszerek, felekezetek közti kontaktóna mibenlétét *Vincenc Rajšp* és *Luka Ilić* a szlovén és horvát példán kitűnően szemléltetik. *Ian Hazlett*, a kiváló glasgow-i Bucer-kutató rámutat, hogy a 16. században még teljesen különálló Anglia és Skócia között is hasonló kontaktóna létezett. A két ország viszonyát akkortájt leginkább az ellenségesség és gyűlölködés jellemezte. *Andreas Müller*, kieli kutató a brassói példán keresztül tágitja ki a fogalmat: Brassó ugyanis a keleti kereszténység, a románság felé nyíló kapu volt ebben a korban. A lengyel *Jan Haraśimowicz* Szilézia esetében egy olyan sokszorosán tagolt kontaktónát mutat be, ahol a Német és a Habsburg Birodalom, Lengyelország, va-

lamint Magyarország érdekszférái metsztek egymást, és ahol az egyes hercegségek is önálló valláspolitikát folytattak, ki erre, ki arra húzva. *Csepregi Zoltán* szellemes szóhasználattal „kiszatárforgalomnak” nevezi a reformáció észak- és kelet-magyarországi kapcsolatrendszerét, rámutatva, hogy például Sopron vagy a bányavárosok jobban kötődtek saját szomszéd régiójukhoz, mint az ország politikai centrumához.

Több szerző is foglalkozik a reformációt megelőző átmeneti periódus, az erasmista humanizmus problémájával. Ebben a kérdésben a reneszánsz és a reformáció kutatói általában még nem igazán jutottak egységre, sokan a diszkontinuitást látják jellemzőnek, és a Luther és Erasmus közti ellentétet hangsúlyozzák. Ám a kötet szerzői között látványos egyetértés mutatkozik abban, hogy az erasmista humanizmus a 16. század elején valamiféle bevezető korszakot képezett, mintegy előkészítve a német reformációt. *Jens E. Olesen* tanulmánya komoly jelentőséget tulajdonít a II. Keresztély dán király uralkodása idején, az 1520-as évek elején teret nyert erasmista reformkatolikus irányzatnak. Erasmus magával a dán uralkodóval is kapcsolatba lépett, aki Lutherről értekezett a rotterdami mesterrel. A dán reformkatolikusoknak jó rostoki kapcsolataik is voltak. A koppenhágai ferences, dominikánus és karmelita prédikátorok átfórták a vallásos közéletet, a viruló vallásos társaságok szerepe sem volt elhanyagolható: ezeknek a fraternitásoknak sajátos színezetű irodalmuk volt. *Hazlett* is fontosnak tartja a reformációt előkészítő erasmista tartalmakat: a zárandoklatok erasmusi elutasítását, a rotterdami mesternek a képekkel szembeni averzióját, valamint John Colet erasmusi antiklerikalizmusát és pápabírálatát. Szintén említi *Hazlett* a lollardok és wycliffiták erőteljes biblikus hagyományát. Hangsúlyozza, hogy már a reformáció kezdetén megkezdődött Erasmus és Luther tanításainak elvi szintű harmonizációja, például Strassburgban, Martin Bucer által. *Ilić* a délszláv protestáns bibliafordítás létrejöttében húzza alá Erasmus fordításának jelentőségét, *Müller* pedig a brassói kora-protestáns intellektualizmusban érzékeli az erős erasmusi hatást. *Csepregi* a magyar re-

formációt előkészítő Johannes Henckel löcsei művészetpártolásában, újfajta kegyes alapítványok és kultuszok (Alamizsnás Szent János és Jean Charlier Gerson kultuszairól van szó) bevezetésében látja Erasmus szerepét. Tegyük hozzá, hogy Ritoókné Szalay Ágnes szóban már többször is rámutatott a hasonló devóciós gyakorlatok (pl. a „Szent Anna harmadmagával”, vagyis a „Mettercia” kultuszának) erasmusi gyökereire. Ám ezt a témát ebben a sajátosan előreformációs kontextusban mindmáig senki sem kutatta.

A szerkesztők eredeti célkitűzései között nagy súllyal szerepeltek a *peregrinatio academica* kérdései. A reformáció „káderanyagának” „ideológiai kiképzéséről” sokféle elképzelés létezik. Tény, hogy nagyszámú tanuló áramlott a perifériákról a német és svájci protestáns centrumokba, majd özönlött vissza a perifériákra. A modell mégsem volt ennyire egyszerű. A kölcsönhatás nagyon is érvényesült, a perifériák is hatást gyakoroltak a centrumra. A dán példával kezdve fontos megemlíteni, hogy a reformáció sodrásában átszervezett és 1537-ben újra megnyíló koppenhágai egyetem a Wittenbergben doktorátust szerzett Peder Palladius professzorátusa alatt nyert markáns lutheránus karaktert. A dán reformációt tehát Wittenbergből irányították: a Shakespeare-korabeli angol színházlátogatóknak nem kellett elmagyarázni, miért épp Wittenbergben tanult Hamlet, a dán királyfi! *Herman Selderhuis* (a Refo500 nemzetközi tudományos program igazgatója) kitűnő esettanulmányában mutat rá, hogy a Német Birodalomhoz tartozó Emdenben megtelepülő németalföldi menekült protestánsok francia modellek és kapcsolatok révén alakították ki egyházszervezetüket. *Marc Lienhard* francia kutató elemzései kimutatják, hogy az ekkor még szintén a Német Birodalomhoz tartozó Strassburgban új otthonra lelő hugenották továbbra is ápolták francia kapcsolataikat, és voltaképp azért húzódtak éppen oda, hogy a lehető legközelebb lehessenek francia hazájukhoz. *Hazlett* tanulmányából pedig az is kiderül, hogy a Vörös Mária uralma idején, a kontinensen bujdosó angolok (például a jeles mártírológus, John Foxe) a német reformáció

kultúráját közvetítették a szigetország felé. *Ilić* elemzése révén megértjük: az „illír”, azaz horvát származású és identitású Matthias Flaciusból a „német” reformáció egyik legnagyobb alakja lett, aki – csekélyebb mértékben – szülőhazája reformációjára (inkább kultúrájára) is hatást gyakorolt. A magyar példákat *Csepregi Zoltán és Kónya Péter* ismertetik: Dévai Mátyásról, a „magyar Lutherről” nemcsak az derül ki a német olvasó számára, hogy szoros, személyes kapcsolatban állt Lutherrel és Melancthonnal, hanem az is, hogy egyéni teológiai nézeteivel némi zavart keltett a wittenbergi erőközpontban, tehát aktívan visszahatott a centrumra. A sárospataki és az eperjesi főiskolák külkapcsolatairól is sok szó esik, főként *Kónya* kissé iskolás dolgozatában.

A protestantizmus kultúrmissziójáról szólva számos tanulmány foglalkozik a reformációs könyvek exportjáról-importjáról, a fordításirodalom fellendüléséről. Sajátos módon a németalföldi (holland) református könyvkultúra német földön, Emdenben bontakozott ki: Kálvin *Institútiójának* első holland fordítása is ott jelent meg. Luther sajátos reformátori nyelvezete is megtermékenyítette a hollandot. Strassburg vált a francia fordításirodalom egyik központjává: nagyon sok könyvet fordítottak itt franciára németből és latinból. A híres-neves strassburgi Sturmok (Jacob és Johannes) kultúrtörténeti szerepét könyvtárnyi szakirodalom tárgyalja – a magyar vonatkozások is megszámlálhatatlanok, nálunk főként Imre Mihály foglalkozott sokat ezzel a témával. *Hazlett* szövege ezen a téren is igen lényeges kérdéseket vet fel. Bebizonyítja, hogy az angol reformáció természetétől fogva német gyökérű volt (ezzel a problémával korábban Robin Bruce Barnes híres, 1988-as apokaliptika-monográfiája is foglalkozott már): Strassburg, Zürich, Basel, Aarau, Emden, Frankfurt, Genf irányából áramlott be a német teológiai irodalom a Tudor-kori Angliába. És persze fordított irányú folyamatok is zajlottak. Az angol reformkatolikusok már a század elején éles vitát folytattak Lutherrel és a többi német reformátorral, nemcsak maga VIII. Henrik király, hanem a később mártírhálalt halt jeles püspök, John Fisher is. Az angol vámosok és cen-

zorok óriási mennyiségű tiltott német könyvet foglaltak le még Henrik király idején. William Tyndale, a szintén mártírsorsra jutott protestáns bibliafordító német reformációs mintákat követett. A német szépírók (pl. Hans Sachs) verses angol fordításai is népszerűek voltak. *Ilić* tanulmánya kiemeli, hogy Primus Truber, a szlovén reformáció enigmatikus alakja Luther művei alapján alkotta meg a szlovén irodalmi nyelvet: katekizmust, abc-t adott népének, a magyar Dévaihoz hasonlóan. Az Urachban, német földön működő horvát nyomda lutheri szellemben bocsátotta ki bibliafordítását és glagolita, valamint cirill betűs nyomtatványait. Természetesen a teológia szorosan összefüggött a missziós tevékenységekkel és a politikával is. A magyar példákat sorolva *Csepregi Zoltán* a Monok István vezette könyvtörténeti műhely kiadványaira támaszkodik, Dévai Mátyás és Ozorai Imre irodalmi munkásságát pedig német szempontból méltatja. *Szegedi Edit* a brassói philippisták missziós tevékenységét emeli ki, Melancthon kisugárzó szerepe egyébként az egész kötetben, szinte minden tanulmányban előkerül. *Müller* a görög stúdiumok és könyvek jelenlétét tartja fontosnak Brassóban, ezek a kötetek a román fejedelemségek felől jutottak el Brassó reformátorához, Honterushoz. Hatalmas jelentősége volt a korban a híres Coresi nyomda román nyelvű kiadványainak. Ezek a könyvek és a nagynevű Valentin Wagner *Katekizmus*a persze a kálvinista erdélyi fejedelmek missziós és hatalmi politikáját is szolgálták, a „görögök”, vagyis az ortodoxok megtérítésére irányultak. A nagyszebeni *Paul Bruszanowski* elfogultságoktól nem mentes tanulmánya alapos áttekintést nyújt az erdélyi románság számára készült protestáns könyvanyagról – a hasonló témákkal foglalkozó Nagy Levente munkásságát azonban nem ismeri.

A konferencia és a kötet egyik központi célkitűzése volt politika és reformáció kölcsönhatásainak átfogó vizsgálata. A dán eset mintapéldája lehetne az úgynevezett fejedelmi reformációnak, valójában azonban egy hosszabb belső politikai folyamat – részben városi reformáció – betetőzése volt a dán reformációs fordulat, írja *Olesen*. III. Keresztély egy rövid

polgárháború után katonai győzelmet aratott, és csak ezután – wittenbergi segédlettel, Johannes Bugenhagen vezényletével – ment végbe az ország teljes reformációja. A strassburgi helyzetet, valamint az angol–német kapcsolatokat alapvetően befolyásolta a protestáns schmalkaldeni szövetség helyzetének alakulása, valamint az augsburgi vallásbéke bekövetkezése. Ezekkel az eseményekkel szinte valamennyi tanulmány foglalkozik. Érdemes lett volna a kérdéskör gazdag magyar vonatkozásairól is beszélni. *Emidio Campi*, a zürichi reformációkutatók doyenje nagyon izgalmas esettanulmányban tárja fel az Alpok déli völgyeiben, a katolikus Savoyában fenyegetettségben élő középkori „ősprotestáns” eretnekek, a valdensék megsegítésére irányuló törekvéseket. *Csepregi Zoltán* igyekszik eloszlatni a Brandenburgi György magyar reformációs szerepére vonatkozó tévképzeteket, de ezek a nézetek sajnos ugyanebben a kötetben is helyet kapnak máshol, például *Kohler* bevezetőjében. Brandenburgi György szerepéről *Harasimowicz* kitűnő szövege is beszél sziléziai kontextusban, de a sziléziai helyzet rendkívül összetett volt, mind a fejedelmi, mind a városi reformáció érvényesült itt, az utóbbi persze főleg Breslauban. A helvét irány magyarországi megjelenését a végvári reformációval magyarázó Óze Sándor-féle elméletet egyetértően ismerteti *Csepregi*. A tradicionális szemléletű *Kónya*-tanulmány viszont nehezen hozható összhangba a *Csepregi*ével.

A vallásháború (is) „a politika folytatása volt más eszközökkel” – ahogy Clausewitz mondta. Az 1534-es dán polgárháborúról már szöveltünk, Elzász érdekesebb példa, hiszen ez – Piemonthez és Magyarországhoz hasonlóan – a nagyhatalmak ütközőzónájává vált, és ez Strassburg lelki válságain is meglátszott. A strassburgi helyzetet, valamint az angol–német kapcsolatokat alapvetően befolyásolta a schmalkaldeni háború lefolyása, alakulása. *Ilic* nyomatékosítja, hogy a schmalkaldeni protestáns kudarc után a szlovén és horvát reformáció esélyei nagyon lecsökkentek. Érdekes körülmény az is, hogy a schmalkaldeni háború kudarcát után a német protestáns fejedelmek elvezették az érdeklődést az angol kapcsolatok

ápolása iránt. Ez azonban időleges volt, Erzsébet trónra jutása után ismét változott a helyzet. Nagyon érdekesek *Hazlett* beszámolóai az Erzsébet-kori angol politika pánprotestáns törekvéseire vonatkozó új kutatásokról, és arról, hogy az angol szövetség nem minden német protestáns választófejedelemnek volt inyére. A 16. századi európai politika már méhében hordozta a harmincéves háborút.

A vallási-felekezeti együttélés, a tolerancia és intolerancia problematikája szintén jelentős kötetsszervező szempont volt. A könyv időhatárai magukba foglalják a század vége felé bekövetkező konfesszionalizálódás korát is. Érdekes tanulság, hogy míg a központi területeken a felekezetek kizárólagosságra törekednek, a peremvidékeken gyakoribb volt a békés (vagy kényszerű) együttélés. *Campi* tanulmányának végkicsengése az, hogy Savoyában – Európában elsőként – békében élhetett egy protestáns kisebbség katolikus fejedelem uralma alatt. Sziléziában hasonlóan különleges helyzet alakult ki több hercegségben, ahol kálvinista fejedelem uralkodott evangélikus alattvalókon. *Ilic* és *Kónya* hangsúlyozzák, hogy a Habsburg Birodalomban a protestánsok meghatározott keretek között gyakorolhatták vallásukat, Felső-Magyarország pedig az evangélikus-református életközösség különböző formáit alakította ki a 16. század második felében. Érdemes lett volna ezt kiegészíteni a török hódoltság területén megvalósuló katolikus–kálvinista együttélés különleges formáival is. *Szegedi Edit* régóta foglalkozik az erdélyi felekezetek együttélésével, most Brassó példájával egészülnek ki kutatásai, ahol Kolozsvártól eltérő módon, de szintén megvalósult a felekezeti együttélés. Az ortodox románok (legalábbis ahogy a mai román egyháztörténet-írás látja) elnyomásként, agresszív térítésként élték meg az erdélyi fejedelmek protestáns misszióját.

A szerzők nem zárkoznak el a reformáció belső határainak feszegetésétől sem. *Selderhuis* az emdeni emigráció első hullámában érkező németalföldi anabaptisták és spirituálisok történetének is nagy figyelmet szentel, kitérve a nagy jövőjű, Szeretet Családjá nevű mozgalom kulturális szerepére is. *Szegedi Edit* viszont

azt is felemlíti, hogy a sokszínű erdélyi protestantizmus nem tűrte el a radikális reformáció társadalmi forradalmat hirdető személyiségeinek működését, és a „felforgató” nézeteket valló Elias Gczmidelét kiutasították Erdélyből. Szilézia reformációja természetesen elmondhatatlan Kaspar Schwenckfeld és követőinek különös története nélkül. A sziléziai schwenckfeldianusok folyamatos párbeszédet folytattak a többi evangélikumi mozgalommal.

A könyv számos szerzője foglalkozik a határok és perifériák felé tartó, véget nem érő protestáns menekülthullámok történetével. Szomorú, egyszersmind figyelmeztető aktualitás ez. *Selderhuis* világosan elmagyarázza, hogy a holland kálvinista kultúrát az emdeni menekültek hozták létre. *Hazlett* szövege szerint az angol 16. század a mártírok és menekültek százada. *Lienhard* érzékletesen ábrázolja a strassburgi hugenották helyzetét, egyszersmind azt is, hogy a francia–német ellentétek elmérgesedése után egykori befogadók gyakran gyűlölködve tekintettek rájuk, francia kémet és zavarkeltőt látva minden hugenottában. *Campi* szívszorítóan írja le a szerencsétlen, elhagyatott valdensek sorsát, és *s Ilić* is pontos képet ad a száműzetésbe kényszerült horvát protestánsokról. A könyv horizontján feltűnik a XIV. Lajos idején (a nantes-i ediktum visszavonása után) bekövetkező szörnyű protestánsüldözés, és az ezt követő menekülthullám. Végül is Európa valamely szegletében mindig jutott hely a földönfutóknak.

Manapság nem divat így gondolkodni, de *Olesen* (számomra igen szimpatikusan) mégis úgy látja, hogy a reformációs folyamat – bonyolult módon – az egyén felszabadulását hozta, és megmutatta a testi-lelki szolgaságból egyfajta szabadságba vezető rögös, nehéz utat. Ahogyan egy, a Brit-szigetéről származó menekült prédikátor fogalmazott: a bajok közt és szorongatások közt vergődő ember mindig menedékre lel Istenénél, akihez hite vezet. *Csepregi Zoltán* elemzése szerint Dévai Mátyás rendkívül egyénien értelmezte a keresztény szabadságot, elhatárolva magát a „törvény harmadik hasznának” nevezett, fölöslegesnek érzett vallási kötelemektől. Szintén *Csepregi* írja – ezzel zárja tanulmányát – hogy a reformáció

története végső soron nem más, mint „a határok közül a határtalanba vezető út”. Tegyük hozzá, hogy ez nemcsak evangélikumi és reformátori, de európai gondolat is.

ÁCS PAL

Tóth Gergely, Szent István, Szent Korona, államalapítás a protestáns történetírásban (16–18. században), Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2016, 236 p.

A magyar történettudomány már régóta adósa volt a múlt protestáns szemléletű narratívájának a feltárásával, illetve annak a minden részletre kitérő vizsgálatával. A markáns (római) katolikus műtszemlélet mellett a kora újkorban, a hitviták egyfajta „melléktermékeként”, alakult ki egy protestáns szemléletű történelmi hagyomány. A magyarországi hitújítás követőit szinte a kezdetektől fogva foglalkoztatta a kereszténység megjelenése a magyarság körében, I. (Szent) István (1001–1038) király emlékezete, Szűz Mária (Boldogasszony, Istenanya) kultusza, valamint a Szent Korona értelmezése. Ezt a hiányt pótolta, illetve ennek a kérdésnek járt utána Tóth Gergely szintetizáló monográfiája.

Az MTA Bölcsészettudományi Központ Történettudományi Intézetének tudományos munkatársaként tevékenykedő Tóth Gergely lassan másfél évtizede kutatja, vizsgálja a kora-újkor magyar történetírás fejlődését. S itt rögtön hozzá kell tennünk azt is, hogy a szerző már eleddig is maradandót alkotott a magyar történettudományban, hiszen évek óta komoly elhivatottsággal dolgozik a 18. századi magyar-szlovák történetíró, Bél Mátyás (1684–1749) vármegye leírásainak kritikai kiadásán.

Tóth Gergely témaválasztása már önmagában véve is reménytelen, hiszen egy jól ismert, de mégis csak alig kutatott kérdéskörnek nézett utána, és mindezt lelkiismeretes történészi és filológiai aprólékosággal vizsgálta meg. A szerző könyve írása során komoly forrásmennyiséget mozgatott meg, és modern kutatási módszerekkel dolgozta ki művének jól áttekinthető fejezeteit. Sőt igen ügyesen szintetizálva ötvözte